

PĀRDOMAS PAR SARGĀŠANU: ĀRAIŠU KONTEKSTS

Aija Melluma, *Dr. habil. geogr.*, LZA korespondētājlocekle, kurzemiece. Ģeogrāfijas zinātņu kandidāte (1968), zinātņu doktore (1989). Darba vietas: LVU Ģeogrāfijas fakultāte (1961), Latvijas Mežsaimniecības problēmu institūts / ZRA *Silava* (1968), Dabas aizsardzības daļas vadītāja (1975–1986), Vides aizsardzības komitejas Pētījumu centra direktore (1990), Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministra padomniece (1994), profesore LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātē (1997). Viesprofesore Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā un Daugavpils Universitātē. Zinātniskās intereses: ainavzinātne, ainavu vēsture, ainavu aizsardzības teorētiskie un lietišķie jautājumi; dabas aizsardzības teorija un prakse; reģionālās attīstības un plānošanas teorētiskie un metodiskie jautājumi; vienotā dabas un kultūras mantojuma saglabāšanas un pārvaldības jautājumi. Bijusi dažādu koncepciju, plānu, vadlīniju izstrādes vadītāja un autore. Publicēto darbu sarakstā vairāk nekā 250 nosaukumi, ieskaitot 20 grāmatas un brošūras. Augstskolās nolasīti 13 dažādi kursi. Apbalvota ar Triju Zvaigžņu ordeni (1995), ar LZA un *ITERA-Latvija* balvu par nozīmīgu ieguldījumu vides aizsardzībā un Zemes zinātnēs (2001), ar Latvijas ainavu arhitektūras balvu par mūža ieguldījumu (2019).

Raksturvārdi: aizsardzība, dabas un kultūras vērtības, likumi un noteikumi, kultūrainava, mantojums, plānošana.

Ievads

Aizsargājamas vietas – dabas un kultūras pieminekļi – Latvijas kartē iezīmētas jau kopš 20. gs. sākuma. Sabiedrībā vairākās paaudzēs tās zināmas kā tūrisma objekti vai vienkārši skaistas, arī simboliskas vietas, kuru sargāšana liekas pašsaprotama. Ikdienā par tām varam uzzināt dažādos avotos, aprakstos, ceļvežos, bet dabā uz to atrašanās vietām norāda ceļa zīmes.

Tomēr tā ir tikai redzamā daļa, virspuse, kas balstās aptverošajā vērtību sargāšanas valsts politikā. Latvijā tradicionāli dabas teritoriju un kultūras pieminekļu aizsardzība veido it kā divas atsevišķas plūsmas. Katrai no tām ir savi likumi un noteikumi, sava pārvaldības struktūra. Katra no tām pauž savus valsts politikas mērķus, nodomus, paredz līdzekļus, kā tos sasniegt.

Ieskatoties likumu un noteikumu tekstos, kas domāti dabas un kultūras vērtību aizsardzībai, uzmanību saista fakts, ka tie neattiecas uz visu Latvijas teritoriju, bet tikai uz to daļu, kas ieguvusi aizsargājamo statusu. Tādējādi rodas situācija, ka likumi un noteikumi ir saistoši iedzīvotājiem, kas mājo aizsargājamā dabas teritorijā vai kam pieder kultūras piemineklis. Tomēr jādodomā, ka tikai neliela sabiedrības daļa ir iepazinusi ar likumiem un noteikumiem kā tekstiem, turklāt to lasīšana nav tik vienkārša, tā nav ceļvežu valoda.

Nesen notikusi Latvijas valsts simtgadei veltītā *ainavu dārgumu* skate¹ ievērojami paplašināja priekšstatus par to, kā ikdienas dzīvē cilvēki uztver, arī vērtē (intuitīvi) to, kas formāli tiek

¹ Ainau dārgumi 2019.

saukts par dabas un kultūras vērtībām, tādējādi radot jaunus jautājumus ne tikai praksei. Šeit atzīmējami daži motīvi. Vispirms, kā īstenojas mijiedarbības sistēmā valsts-sabiedrība-cilvēks, kā sadalās atbildība par to, lai aizsardzības mērķi īstenotos dzīvē, konkrētās vietās.

Un vēl. Nākas pieņemt, ka ikdienā cilvēkiem nav tik svarīgi, vai kāda konkrētā vieta ir kvalificēta kā dabas vai arī – kā kultūras piemineklis. Tā (vieta) ir veselums, ar vārdu, un aizsardzības statuss ir nozīmīguma apliecinājums, ko pauž valsts vara ar likumu starpniecību. Jāpiezīmē, ka minētā tendence bija novērota jau agrāk, turpat pirms 20 gadiem, kad Latvijas Republikas Vides ministrija gatavoja valsts nozīmes dabas mantojuma objektu sarakstu.²

Dabas un kultūras mantojuma aizsardzības prakses skatījumā svarīgi saprast, kā izveidotā, jau tradicionālā sistēma darbojas konkrētās vietās. Izpētei izvēlēti Āraiši, vieta ar senu vēsturi, bet plašu atpazīstamību tai nodrošina arheologa Jāņa Apala vārds un Āraišu ezera salīņā rekonstruētā 9. gadsimta ezermitne. Tā kļuvusi par Āraišu centrālo vietu kā *Āraišu ezerpils arheoloģiskais parks*, kas vienlaikus ir kultūras piemineklis un tūrisma objekts.

Āraišu vērtību sargāšanai ir ilga, gandrīz 50 gadu vēsture – gan kā dabas objektam, gan kā kultūras piemineklim. Īpatnējais ir tas, ka te vienā un tajā pašā vietā pārklājas divas atšķirīgas likumu un noteikumu sistēmas. Kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem Āraišu apkārtnē ir aizsargāta kā dabas objekts Gaujas nacionālā parka struktūrā (*Āraišu zona*), bet kopš 80. gadiem – kā arhitektūras piemineklis *Āraišu muzejparka vēsturiskā apbūve: 13.–20. gs.*

Rakstā atspoguļota Āraišu situācijas analīze, kas veikta vienlaikus divos skatījumos. Pirmais: analizēti likumu un noteikumu teksti dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības jomā, kas ideālā variantā atspoguļo valsts nodomus. Otrais – ko tie nozīmē konkrētajā vietā, Āraišu realitātē. Tāda pieeja iespējama tādēļ, ka raksta autorei Āraiši ir ilgstošu pētījumu un novērojumu vieta, tieši sargāšanas kontekstos.

Jautājumi

Šodien mēs zinām, ka dabas un kultūras pieminekļu aizsardzībai ir vismaz divējas izpausmes: (1) cilvēku vēlmju un attieksmju līmenī un (2) tiesiskā un institucionalizētā aizsardzība, kas balstās uz likumiem, noteikumiem, vadlīnijām un kuras īstenošanai nepieciešama prasmīga pārvaldība, kas īstenojama katrā konkrētajā vietā un laikā.

Āraiši ir viena no aizsargājamām vietām Latvijā, kas vienlaikus atrodas divās valsts pārvaldības sistēmās. Kā Gaujas nacionālā parka funkcionālā zona tā atrodas Vides un reģionālās attīstības ministrijas pārziņā, bet kā valsts nozīmes arhitektūras piemineklis – Kultūras ministrijas. Tepat atrodas arī nozīmīgi arheoloģijas pieminekļi, tajā skaitā rekonstruētā Āraišu ezermitne (arī kā memoriālais muzejs, kā tūrisma centrs), kas ir Amatas novada pašvaldības īpašums. Tīri teorētiski Āraiši varētu būt vieta, kas ļautu saprast, kādā veidā šāda sistēma darbojas un kādas varētu būt nepieciešamās pārmaiņas, jauninājumi, ņemot vērā jaunās attīstības tendences.

Jau diezgan sen Latvijā ir atrodami piemēri, kad mēģināts (nosacīti) pārkāpt robežas, kas šķir dabas un kultūras objektu aizsardzību, gan zinātnisko atziņu, gan prakses līmeni. Tas varētu liecināt, ka veidojas jaunas pieejas, paplašinot tradicionālās, kā arī atsaucoties uz idejām un ieteikumiem, ko pauž ietekmīgas starptautiskās organizācijas. Īpaši – UNESCO konvencija par vienoto dabas un kultūras mantojumu, ar pavadošajiem dokumentiem, ar pasaulē uzkrāto pieredzi.³

Latvijas Republikas tiesību aktos atrodam, ka jau desmitiem gadu aizsargājamo dabas teritoriju veidošanas mērķos ietilpst arī kultūrainavu, kultūrvēsturisko vietu, kultūras mantojuma aizsardzība. Bet starp kultūras pieminekļiem (cits likums) – savā veidā, arhitektūras pieminekļu kontekstā, tiek minēta kultūrvēsturiskā ainava. Tādējādi veidojas jauns nošķirums – *kultūrainava* un *kultūrvēsturiskā ainava*. Sekojot Eiropas ainavu konvencijas

² Latvijas ainavas 2008.

³ Konvencija UNESCO 1972.

garam⁴, pirmā varētu attiekties uz *ikdienas*, bet otrā – uz *īpašas nozīmes* ainavām.

Varam teikt, ka arī mūsu apstākļos par dabas un kultūras vērtību saglabāšanas (aizsardzības) integrētāju un teritoriālo savietotāju varētu kļūt tieši *kultūrainava*, gan ikdienas uztveres līmenī, gan teorētiski, gan dažādās prakses izpausmēs. Kā vieta, kā telpa tā aptver gan pagātņi, gan tagadni, cilvēkus un viņu dzīvesdarbību dažādos laikos. Te jāmin Karla Sauera (*Carl Ortwin Sauer*), ievērojama amerikāņu pētnieka, vārdi: “Kultūra ir darītāja, dabiska telpa ir izejmateriāls, kultūrainava ir rezultāts.”⁵ Ainavas veidotāja vienmēr ir kultūra, uzsver K. Sauers. Protams, šajā ainavu kontekstā *kultūra* saprotama plaši, aptveroši. Tieši tādēļ apkārtējā ainava kā liela krātuve satur dažādu laiku, dažādu kultūru zīmes, materiālās un nemateriālās. To redzam arī Āraišos.

Pēdējās desmitgadēs, lielākoties tūrisma straujās attīstības ietekmē, diezgan uzstājīgi sāk dominēt vizuāli estētiskā pieeja ainavai, kas izpaužas arī attiecībā uz ikdienas ainavām, ne tikai tām, kam piešķirta kāda īpaša nozīme. Tas ir interesants skatījums, bet tā piemērošana praksei var radīt dažādus blakusefektus.

Kā piemēru var minēt situāciju Āraišos. Gadsimtiem ilgi saliņa Āraišu ezerā bija redzama kā koku puduris (J. K. Broces, G. Bergmaņa, J. V. Bulmerinka u. c. zīmējumi, senas fotogrāfijas, atmiņu stāstījumi). Pirms gadiem rekonstruētā ezermītne (ezerpils) radījusi savdabīgu fenomenu, jaunu realitāti. Proti, 20.–21. gs. ainavā uz ezera saliņas tika iecelta 9. gs. apdzīvotā apmetne, ēku grupa, kas kļūva par vietas vizuālo akcentu. Zināms, ka reālā, arheoloģiski pētītā ezermītne beidza pastāvēt 10. gadsimtā, taču Āraišos to redzam pašreiz, šobrīd! Otrā ievērojama laika zīme turpat blakus ir 2020. gadā celtā apmeklētāju apkāpes centra ēka. Var jautāt – kas ir spēcīgāks: vizuālais iespaids vai gida skaidrojums, minot faktus.

Runājot par Āraišiem šodien, jāņem vērā, ka nomainījušās paaudzes un iedzīvotāju sastāvs. Aizmirsti vai nav zināmi agrāko laiku lēmumi, projekti, darbības, to motivācijas, lai

gan realitātē ir vērojamas to pēctiekmes jeb *pēdas*. Tādēļ rodas jautājumi, uz kuriem meklējamas atbildes. Turpmāk par dažiem no tiem.

Vispirms kāda nozīme šodien ir kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem pieņemtajiem lēmumiem par dabas un kultūras vērtību tiesisko aizsardzību Āraišos, vai un kā tie laika gaitā ir veicinājuši sākotnējo nodomu īstenošanu, vai arī pretēji – parādījuši, ka jaunajos apstākļos tie vairs nav aktuāli. Ja tā, tad jāšak ar pārmaiņu, pat topošo, slēpto, saskatīšanu, atzīstot, ka tās patiešām notiek, *ir* – kā sava laika zīmes.

Tālāk. Kādas attiecības Āraišos veidojas, no vienas puses, starp dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības mērķiem, noteikumiem, praksi (tās ir valsts intereses), un, no otras puses – vietas attīstības mērķiem un iespējām (pašvaldības un vietējo iedzīvotāju intereses). Nereti kategoriskā veidā tas izpaužas kā “vai nu viens, vai otrs”, tādējādi radot konfliktus, sadursmes.

Protams, atbildes atrast nevar ne ātri, ne viegli. Uzkrātā dabas un kultūras vērtību aizsardzības pieredze būtu skatāma kopsakarībā ar Āraišu nākotnes metiem, attīstības iespējām, harmonizējot priekšstatus (atspoguļojas tiesību aktos) par dabas un kultūras mantojuma aizsardzības nepieciešamību ar cilvēku dzīvesdarbības mērķiem un iespējām. Turklāt ņemot vērā tūrisma attīstības tendences un tā pretrunīgo iedabu.

Pašreizējā situācija Āraišu apkārtnē, kā arī apsvērumi par turpmākās attīstības iespējām vērtējami saistībā ar Latvijas Republikas likumiem un noteikumiem. Visticamākā nozīme ir trīs sociāli nozīmīgām darbības sfērām. Tās ir:

- dabas aizsardzība, galvenokārt saistībā ar Gaujas nacionālo parku;
- kultūras pieminekļu (kultūras mantojuma) aizsardzība;
- pašvaldību attīstības un teritoriju plānošana.

Pieņemot, ka Āraišu vērtību aizsardzības nepieciešamība nav apstrīdama, turpmāk pievērsīsimies tam, kā dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības prakse izskatās likumu un noteikumu valodā, kā to saprast. Tie ir it kā skatījums *no augšas*, ko pašāvēģīgi uzskatām kā nodrošinājumu mūsu vēlmēm sargāt, saglabāt, tā ir *tekstu realitāte*. Vienlaikus paturēts prātā

⁴ Eiropas ainavu konvencija 2000.

⁵ Bunkše 1998, 57.

skatījums *no lejas*, kā tas viss ir īstenojies (var īstenoties) Āraišos. Tā ir *vietas realitāte*. Turpmākais būs mēģinājums saprast situāciju, taču īstās atbildes meklēšana paliek ārpus raksta satvara un iespējām.

Īsumā par Āraišiem

Jāatgādina, ka kopš pagājušā gadsimta 60. gadu nogales visas darbības – izpētes darbi, diskusijas – Āraišu apkārtnē saistījās ar diviem pirmsākumiem: (1) Gaujas nacionālā parka (turpmāk – GNP) veidošanu (1969–1973) un (2) arheologa Jāņa Apala iniciatīvām saistībā ar arheoloģijas pieminekļa – Āraišu ezermītnes (*ezerpils*) – aizsardzību un rekonstrukciju. Par otro – plaša informācija apkopota J. Apala grāmatā⁶, bet GNP veidošanas vēsture dažādu apstākļu dēļ šobrīd pastāv drīzāk mītu veidolā. Tādēļ šeit daži paskaidrojumi.

Āraišu muzejparks – pēc J. Apala ieceres – bija nepieciešams ezerpilij kā ietverošā ainava, vietas konteksts, arī kā funkcionāls paplašinājums centrālajai vietai, proti, *arheoloģiskā muzejparka*, tagad – *Āraišu ezerpils arheoloģiskā parka* – nelielajai teritorijai. Abu veidojumu – mazā un lielā – platības attiecība 1 : 60.

Sākotnēji šo vārdu *muzejparks* lietoja sarunu valodā, bet kā jēdziens tas ir nostiprināts ar LPSR⁷ Ministru Padomes 1983. gada 1. septembra lēmumu Nr. 516 “Par arheoloģijas pieminekļa – Āraišu ezera apmetnes – saglabāšanu”. Taču tajā lietota cita forma, proti, *parks-muzejs*, kas turpmāk ne sarunu valodā, ne rakstītos tekstos neatkārtojās.

Vērtējot šodienas skatījumā, minētais lēmums bija izšķirošais dokuments, kas noteica rīcības un ietekmēja Āraišu apkārtnes veidošanu un attīstību līdz mūsu dienām. Proti, tajā uzdots (1) “izveidot apkārt Āraišu ezeram [...] Cēsu vēstures un mākslas muzeja filiāli – “Āraišu parku-muzeju” saskaņā ar Gaujas nacionālā parka ģenerālskāmu”, (2) sākt rekonstruēt “Āraišu ezera apmetni” un (3) Latvijas PSR Mežsaimniecības un mežrūpniecības ministrijai “līdz 1984. gada 1. martam ar “Silava”

spēkiem izstrādāt Āraišu parka-muzeja ģenerālo shēmu”.

Nepastāvot citiem īpašiem noteikumiem, Āraišu muzejparka veidošanas plāna⁸ galvenais uzdevums bija – radīt plašāku pamatojumu augstāka līmeņa lēmumiem, ieskaitot apsvērumus par muzejparka mērķiem un nepieciešamo pārvaldību nākotnē.

Tādēļ tas nebija dažādos līmeņos saskaņots un apstiprināts projekts tradicionālajā nozīmē, bet pēc satura un formas līdzinājās lietišķas ievirzes zinātniskam pētījumam. Tajā atspoguļots ceļš no zināšanu ieguves izpētes gaitā līdz to analīzei, nozīmju vērtējumiem un nobeigumā – līdz lēmumiem, kas nepieciešami muzejparka veidošanas praksei. Būtiski, ka pētījumi tika veikti konkrētajā vietā, GNP Āraišu zonas teritorijā, apkārtējā kultūrainavā, pievēršot īpašu uzmanību vietas uzbūves likumsakarībām, vēstures gaitā tapušajai telpiskajai struktūrai.

Šodienas acīm raugoties, Āraišu muzejparka attīstības plāns uzskatāms par mēģinājumu izmantot integrētu jeb ainavu pieeju, par pašsaprotamu pieņemot dabas un kultūras vienotību, kas realitātē izpaužas kultūrainavu veidolā. Un tajās organiski iekļaujas visa apbūve, visa cilvēku ikdienas dzīvesdarbība, kā arī nākotnes muzejparkam nepieciešamās, jaunveidojamās vietas, objekti. Turklāt pieņemot, ka jaunās funkcijas šajā vietā radīs jaunas iezīmes senajā kultūrainavā.

Tolaik iecerētais plašais muzejparks GNP *Āraišu zonā* patiesībā netika veidots vispār, izstrādātais attīstības plāns dažādu iemeslu dēļ tūlīn zaudēja savu nozīmi, tika aizmirsts. Savukārt Āraišos visa praktiskā darbība turpmāk orientēta uz Āraišu ezermītnes rekonstrukciju, tās muzejiskās funkcijas attīstību un nostiprināšanu.

Par dabas aizsardzību: saikne ar Gaujas nacionālo parku

Gaujas nacionālā parka plānošanas laiks, pagājušā gadsimta 70.–80. gadi, daudzējādā ziņā bija visai sarežģīts. Taču šodien tā izveidošana vērtējama kā mēģinājums cēloņsakarīgi

⁶ Apals 2012.

⁷ LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika.

⁸ Āraišu muzejparka 1984; Āraišu zonas 1985.

sasaistīt dabas un kultūrvēstures aizsardzības mērķus vienā konkrētā teritorijā Latvijā, balsoties uz sava laika zinātniskajām atziņām, arī nostādnēm, ko pauda ietekmīgu starptautisko organizāciju dokumenti un pieredze pasaulē. Tā ir Gaujas senielejas un pieteku ieleju plašā, sazarotā (ekoloģiskā) sistēma, vienlaikus nozīmīga kultūrvēsturiska vieta. Tāpat kā daudzas aizsargājamās teritorijas Latvijā, GNP ir izveidots padomju varas gados, un tādēļ vēlāk attieksmes sabiedrībā ir visai atšķirīgas.

Vērtējot šodienas skatījumā, var teikt, ka GNP tolaik, padomju varas un tiesību normu sistēmā, bija dabas aizsardzības institucionalizācijas, teritoriālās pieejas un plānošanas eksperiments. GNP pastāvēja kā (1) valsts iestāde, kas pildīja pārvaldības funkciju (tā pakļauta sistēmai ar saviem nosacījumiem) un kā (2) plaša teritorija, ar pastāvošo administratīvo un saimniecisko struktūru, ar cilvēku apdzīvotām viensētām, ciemiem, ar pilsētām, ar gadsimtos veidoto kultūras mantojumu. Mērķus atspoguļoja teritorijas zonējums, nodalot vietas ar atšķirīgu nozīmi un nākotnes funkciju.

Āraišu apkārtnē pirmajā GNP teritorijas zonējumā 1973. gadā bija iezīmēta kā kultūrvēsturiskā zona (vienkāršā valodā – *Āraišu zona*) ar izteiktu rekreācijas jeb atpūtas funkciju, ņemot vērā jau tolaik pieaugošo tūristu interesi par arheoloģiskajiem izrakumiem Āraišu ezera salīnā.⁹ Vēlāk plānotā *muzejparka* un *Āraišu zonas* teritorijas savietojās, un muzejparka attīstības plāns (sk. iepriekš) faktiski bija domāts arī kā nodrošinājums konkrēti šīs zonas turpmākajai attīstībai un pārvaldībai, dabas un kultūras vērtību saglabāšanai. Vienlaikus tika izstrādāts *Āraišu zonas* ainavu plāns, kas saglabājies kā vēsturiska liecība par reālo situāciju pagājušā gadsimta 70.–80. gados, par lietotajām metodēm.

Vēlāk priekšstati par aizsargājamo dabas objektu funkcionālo zonējumu Latvijā ir mainījušies, tas redzams likumā par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām¹⁰, kur 19. pantā uzskaitīti *zonu tipi*, kas atbilst aizsargājamo teritoriju kategorijām (sk. uzskaitījumu likumā

un tiek uzskatīti par īpašiem aizsardzības *režīmu tipiem*. Jāatzīst, ka tas ir radījis nenoteiktības situāciju, kas sevišķi izpaužas, izstrādājot atsevišķo objektu individuālos dabas aizsardzības plānus.

Vēl jāatzīmē, ka vispārīgā veidā minētajā likumā kultūrvēsturisko vērtību aizsardzība kā mērķis, blakus dabas vērtībām, ir nosaukts attiecībā uz nacionālajiem, uz dabas parkiem, kā arī aizsargājamo ainavu apvidiem. Tomēr tas īpaši neietekmē praksi, jo tikai ierobežotā veidā saistās ar funkcionālā zonējuma ideju, turklāt attiecas vien uz nacionālajiem parkiem. Proti, turpat likumā (19. p., [2] sadaļa) teikts: “Nacionālajos parkos var izveidot arī kultūrvēsturisko zonu”.

Jānorāda gan, ka pēdējā GNP dabas aizsardzības plānā¹¹ nodalīti deviņi konkrēti *kultūrvēsturiskās zonas* areāli jeb vietas, Āraiši ir tikai viens no tiem. Tāpat tiesību aktos minētā *kultūrvēsturiskā zona* (vienskaitli!) patiesībā ir virtuāls veidojums, bet realitātē – tās fragmenti kā reālas vietas (ar vārdu) ir meklējami deviņās vietās plašajā GNP teritorijā.

Sekojošai šai loģikai, *Āraišu zona* pārstāv *kultūrvēsturisko zonu* kā aizsardzības režīma tipu, bet ne reālu vietu, teritoriju, kuras aizsardzībai ir savi, no pārējiem *kultūrvēsturiskās zonas* areāliem atšķirīgi mērķi.

Lai labāk saprastu, kāda nozīme GNP struktūrā ir *kultūrvēsturiskajai zonai* kopumā, nepieciešams pievērst uzmanību šādām GNP likuma 10. punkta sadaļām¹²:

“(1) Kultūrvēsturiskā zona ir izveidota, lai nodrošinātu kompleksu aizsardzību īpaši aizsargājamās kultūrvēsturiskajās teritorijās, kā arī teritorijās, kur koncentrēti kultūras pieminekļi.”

“(2) Kultūrvēsturiskajā zonā būvniecību drīkst veikt būvniecību regulējošos aktos noteiktajā kārtībā, ievērojot ietekmes uz vidi novērtējumu regulējošos normatīvos aktus.”

⁹ Ģenerālā shēma 1973.

¹⁰ Likums 1993.

¹¹ GNP plāns 1999.

¹² Likums 2011.

Fakti 1

Kam pievērst uzmanību attiecībā uz Ārašiem:

Statuss

- Kultūrvēsturiskā zona GNP struktūrā.

Jēdzieni

- “Kompleksa aizsardzība” – neskaidrots jēdziens, izvērsums varētu būt individuālajos noteikumos.
- GNP kultūrvēsturiskā zona pielīdzināta “īpaši aizsargājama kultūrvēsturiskai teritorijai” – pašreiz tāds statuss piešķirts vienīgi Abavas ielejai (kopš 1996. gada).
- “Būvniecība” vispār – abstrakts jēdziens, pastāv plašas skaidrojuma iespējas.

Praktiski

- Lēmumu pieņemšana par “būvniecību” ir pāradresēta būvniecību regulējošiem tiesību aktiem (sk. iepriekš – 2. p.).
- “Āraišu zonā”, Amatas novada teritorijas plānojumā (2014–2025) paredzēts veidot “Drabešu ciemu”, kā jaunu novada *apdzīvojuma* struktūrvienību.
- “*Drabešu ciems*” vienlaikus atrodas GNP kultūrvēsturiskajā “Āraišu zonā”, un arhitektūras pieminekli “Āraišu muzejparka vēsturiskā apbūve”, kas ir viena un tā pati vieta.
- Amatas novada teritorijas plānojumam (2014–2025) netika piemērots stratēģiskās ietekmes uz vidi vērtējums (Vides pārraudzības valsts birojs, 2012. gada 3. jūlija lēmums Nr. 54).
- Lēmums attiecas arī uz *Drabešu ciema* apbūves plānojumu.

Turpmāk pievērsīsim uzmanību GNP individuālajiem aizsardzības un izmantošanas noteikumiem.¹³ To 5. sadaļa veltīta *kultūrvēsturiskajai zonai*, resp., vienam no *aizsardzības režīma tipiem*, kura noteikumi vienādā veidā attiecas uz katru no deviņām kultūrvēsturiskajām *zonām* (būtībā – konkrētām, vārdā nosauktajām *vietām*).

¹³ GNP noteikumi 2012.

Noteikumi satur pavisam 29 punktus, no tiem 20 veltīti meža apsaimniekošanai (tie galvenokārt ir dažādi ciršanas nosacījumi). Tikai seši noteikumi var attiekties uz citām darbībām. Tie ir šādi. Proti, aizliegts:

- iegūt derīgos izrakteņus;
- bojāt vai iznīcināt vēsturiski izveidojušos ceļu tīklu, alejas, parkus, ēkas (izņemot – ja tas nepieciešams drošības apsvērumu dēļ, tad to drīkst ar atļauju);
- būvēt rūpnīcas;
- “būvēt rindu mājas un daudzstāvu (trīs un vairāk stāvu) mājas”;
- rīkot dažādas sacensības.
- (38. p.) “Lai nodrošinātu kompleksu kultūrvēstures un ainavu aizsardzību, kultūrvēsturiskajā zonā esošās vietējās pašvaldības teritorijas plānojumā nosaka ainaviski vērtīgās teritorijas un publiski pieejamus ainaviski nozīmīgus skatu punktus.”

Fakti 2

Kam pievērst uzmanību attiecībā uz Ārašiem:

Statuss

- Kultūrvēsturiskā zona GNP struktūrā.

Darbības

- Uzskaitīti aizliegumi – būvēt rūpnīcas, būvēt rindu un daudzstāvu mājas, iekārtot karjerus.
- Vispārīgā veidā – *bojāt, iznīcināt .. ceļu tīklu, alejas, parkus, ēkas...*
- Bet – nav aizliegts veidot jaunas apdzīvotas vietas: ciemus, publiskus objektus.
- Izteikta uzmanība veltīta mežsaimnieciskās darbības normēšanai.

Atļauju izsniegšana

- Izsniedz izņēmumu gadījumos, piem., drošības apsvērumu dēļ.

Uz ko attiecas noteikumi

- Pašvaldībām – “*plānojumā noteikt ...*” sk. 38. p.
- Vispārējie aizliegumi jāievēro visiem (*likumpaklausība*).
- Atļauju izsniegšana personalizēta.

Sekojo GNP likuma un individuālo noteikumu saturam, redzams, ka patiesībā visas tā teritorijā noteiktās reālās *kultūrvēsturiskās zonas* (ieskaitot Āraišu zonu) tiek vienādotas, atsakoties arī no dažu darbību regulēšanas. Tas attiecas uz būvniecību (lēmumu pieņemšana deleģēta citiem likumiem un noteikumiem), kā arī ainavu aizsardzību. Proti, pēdējā ir atkarīga no pašvaldību teritoriju plānošanas lēmumiem – noteikt vai nenoteikt tās kā *ainaviski vērtīgas teritorijas*, izstrādāt vai neizstrādāt individuālu ainavu plānu. Tādējādi kaut kur pazūd katras konkrētās GNP kultūrvēsturiskās zonas jeb konkrētas vietas, ar savu vārdu, nodalīšanas un aizsardzības mērķi. Turklāt iespēja noteikt *ainaviski vērtīgas teritorijas* attiecas uz teritoriju plānojumiem vispār, jebkurā Latvijas pašvaldībā.¹⁴

Jāatzīmē, ka Amatas novada teritorijas plānojumā netika atrastas norādes par “ainaviski vērtīgām teritorijām” un “publiski pieejamiem skatu punktiem”, kā tas paredzēts GNP individuālajos noteikumos (sk. iepriekš). Interesi raisa fakts, ka plānojuma izstrādes laikā ir transformējušies pašvaldības teritorijas izmantošanas noteikumi, un 2018. gada versijā no tiem svītrotas sadaļas: “5.4. Vietējās nozīmes kultūrvēsturiskā un dabas teritorija”, un “5.5. Ainaviski vērtīga teritorija”¹⁵.

Jāatgādina, ka padomju varas laikā, pagājušā gadsimta 80. gados, Latvijā bija plaši izvērsti lauku meliorācijas darbi, kam sekoja vērienīgas ainavas pārvērtības. Tas notika arī Āraišos. Ainavas raksturiezīmju saglabāšanas nolūkā tolaik tika izstrādāts detalizēts ainavu plāns tieši meliorācijas projekta vajadzībām. Tas bija mēģinājums saudzēt *mazos ainavas elementus* (savrupus kokus, to pudurus, alejas, graviņas, uzaru kāples laukmalēs, avoksnājus, pļavas un purviņus u. c.). Neraugoties uz to, Āraišu ainava tika vienkāršota, pazuda senās zīmes, tās struktūra būtiski izmainījās, samazinot kultūrvēsturisko nozīmi.¹⁶ Tāda, pārveidota ainava bija mantojums, ko saņēmām pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas.

Vēl pievērsīsimies tam, kā dabas aizsardzības mērķi atspoguļojas Amatas novada teritorijas plānojuma dokumentos. Proti, paskaidrojuma rakstā GNP tikai pieminēts, taču nav norādes uz tā zonējumu, tajā skaitā konkrēti – *Āraišu zonas* esamību. Savukārt ir nosaukti tūrisma attīstībai nozīmīgie objekti, starp tiem Āraišos – ezerpils, vējdzirnavas un Āraišu baznīca.

Šajā situācijā redzams divu sociāli nozīmīgo jomu – dabas aizsardzības un attīstības plānošanas – reāls, vietas apstākļu nosacījumos radies sadures punkts. Tas var liecināt gan par mērķu pretrunīgumu, varbūt to neatbilstību laikam, gan par nenovērtētiem riskiem attiecībā uz GNP, uz Āraišu zonas, dabas un ainavas vērtību aizsardzību vispār.

Par kultūras pieminekļu aizsardzību

Vairāki Āraišos atrodamie valsts nozīmes arhitektūras un arheoloģijas pieminekļi sarakstos iekļauti jau kopš pagājušā gadsimta 60. gadiem (Āraišu baznīca un mācītājmuiža, Vējdzirnavu komplekss, Vāveres kroga apbūve, Brušu pusmuiža)¹⁷. Turpmākajos gados lēmumu un noteikumu skaits pavairojās. Starp tiem atzīmējams 1982. gada Nolikums par vēstures un kultūras pieminekļu aizsardzību un izmantošanu, kas apstiprināts ar PSRS lēmumu, tātad unificēts.¹⁸ Jāpiezīmē, ka šeit pirmo reizi starp arhitektūras pieminekļiem nosaukti “dārzu un parku mākslas darbi”, kā arī “dabas ainavas” un “mākslīgi veidotas ainavas”.

1983. gada kultūras pieminekļu sarakstā atrodams arhitektūras pieminekļis “Āraišu muzejparka apbūves komplekss: 13.–20. gs. sākums”, kas ietver jau iepriekš nosauktos valsts nozīmes objektus. Jāpiezīmē, ka *muzejparka apbūves kompleksu* kā vienotu (teritoriālu) pieminekli sarakstā iekļāva vēl pirms tam, kad 1984. g. tika pabeigts muzejparka attīstības plāns. Tā bija GNP iniciatīva¹⁹. Tādējādi tobrīd, bet nu jau līdz mūsu dienām, nav informācijas par to, kāds statuss (*pieminekļa* kontekstā)

¹⁴ Noteikumi 2013.

¹⁵ Amatas novads 2018.

¹⁶ Melluma 1983.

¹⁷ Saraksts 1969.

¹⁸ Saraksts 1984.

¹⁹ Čekstere 1983.

piešķirts pārējām teritorijā esošajām apbūves vienībām (ēkas, lauku sētas u. c.).

Arī pašreiz kultūras pieminekļu sarakstā atrodams *arhitektūras piemineklis* ar Nr. 6216, bet laika gaitā mainījies tā nosaukums, proti, tagad to sauc – “Āraišu muzejparka vēsturiskā apbūve 13.–20. gs.”. Kā redzams, ir saglabāties vārds “muzejparks”, it kā atgādinot par seniem nodomiem. Vēl jāpiezīmē, ka pašreiz tiesību akts vispārīgā veidā noteikts, ka “kultūrvēsturiskās cilvēka veidotās ainavas” datējamas ar laiku līdz 19. gs. ieskaitot. Tas varētu attiekties arī uz *Āraišu muzejparka vēsturisko apbūvi*.

Ar nelielām robežu korekcijām *arhitektūras piemineklis* (apm. 1000 ha) atbilst senākajām *Āraišu muzejparka*, arī GNP *Āraišu zonas*, teritorijas aprisēm, aptver visu kultūrvēsturisko ainavu ap Āraišu ezeru, tādējādi šeit pārklājas dažādi aizsardzības mērķi un nosacījumi.

Vienlaikus šajā plašajā arhitektūras pieminekli atrodas arī valsts nozīmes *arheoloģijas pieminekļi*: “Āraišu ezerpils” uz ezera saliņas (Nr. 398) un “Livonijas laika pilsdrupas un apmetne” (Nr. 401), kā arī vietējās nozīmes pieminekļi – Liepiņu senkapī (Nr. 408) un pieminekļu komplekss pie Uplantiem (Nr. 403, 404, 405).

Mūsu dienās pirmie divi no nosauktajiem pieminekļiem veido plaši pazīstamās tūrisma vietas – *Āraišu ezerpils arheoloģiskā parka* – saturu, vizualitāti un atpazīstamību. Tam ir arī memoriāla nozīme, un tas liecina par J. Apala “sapņa īstenošanos” (viņa vārdi). Šī nelielā teritorija (ap 16 ha) ir kļuvusi par savdabīgu apdzīvojuma un apbūves vietu, kur savienojas senais – 9. gs., un jaunais, modernais 21. gs., un kur vienlaikus atrodas parka darbinieki un apmeklētāji, katrs ar savām interesēm.

Attiecībā uz Āraišiem rodas jautājums – ko saturiski nozīmē vārdi *vēsturiskā apbūve* un kā to norobežot laika plūdumā. Proti, vietā, kas gadu simtiem ir nepārtraukti apdzīvota un kurā savas pēdas atstājis gan 20., gan jau 21. gadsimts, gan raugoties laikā tālāk atpakaļ – cilvēku dzīves liecības arheoloģijas pieminekļu veidā. Domājams, ka šajā gadījumā izpaužas kultūras pieminekļu divējā iedaba, proti, tie pastāv kā atsevišķi *objekti*, un kā *teritorijas*, kurās it kā uzkrājas dažādie, atšķirīgos laikos radušies savrupie *objekti* (ēkas, lauku sētas u. c.), kas var

būt un var arī nebūt cēloņsakarīgi vai funkcionāli saistīti, bet kopumā veido vietas kontekstu. Āraišu gadījumā muzejparka teritorijas aprises ir konstruētas un robežas iezīmētas tā, lai arī dabā būtu viegli uztveramas, neapstrīdamas. Taču tieši šis apstāklis ir noteicis to, ka Āraišu muzejparka teritorija ir strukturāli, vēsturiski un funkcionāli neviendabīga. Tas ir atsevišķi skaidrojams jautājums. Teritoriālo kultūras pieminekļu aizsardzības teorija un prakse Latvijā tikai veidojas.

Turpmāk neliels ieskats Āraišu ainavas detaļās, proti, kā pakāpeniski tapa (un uzkrājās telpā) tā *apbūve*, kas redzama šodien (1. tabula). Jāpiezīmē, ka pagājušā gadsimta 70.–80. gados, kad tika plānots muzejparks, ainava nebija tāda, kādu to redzam tagad, bet gan diezgan tuvu līdzīga tai, kāda varēja būt Āraišos līdz Otrajam pasaules karam. Tās saglabāšana bija viens no muzejparka plānojuma uzdevumiem, motivējot vispārīgā veidā – kā kultūrainavas aizsardzību.

Laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas Āraišu arhitektūras pieminekļa teritorijā notiek darījumi ar zemi, senie īpašumi tiek dalīti, pirkti un pārdoti. Pašreiz, aptuveni vērtējot, gandrīz trīskāršojies zemes īpašumu jeb kadastra vienību skaits salīdzinājumā ar pirmskara situāciju. Tas nozīmē, ka agrāk vai vēlāk sagaidāma jaunās apbūves paplašināšanās. Tas nozīmē, ka pastiprināsies urbanizācijas, bet vēl vairāk samazināsies lauksaimnieciskās darbības ietekme, kas līdz šim nosaka ainavas raksturu.

Kultūras pieminekļu aizsardzības praksē būtisks ir jautājums par to aizsargjoslām vispār un – par individuālu aizsargjoslu katram piemineklim atsevišķi. Arī tas ir *teritoriāls skatījums* uz pieminekļu aizsardzību, uzsverot to saikni (ģenētisko, vēsturisko, vizuālo) ar tuvējo apkārtni. Formāli gan tās ir normatīvi noteiktas līnijas, pēc attāluma no pieminekļa – lauku apvidos tas ir 500 m, pilsētās 100 m²⁰. Iezīmētājā aplī (kartēs, prātā) spēkā stājas kādi konkrēti noteikumi vai aizliegumi. Tomēr: tāpat kā pats piemineklis, tās ir *kultūrvēsturiski nozīmīgas*,

²⁰ Aizsargjoslu likums 1997.

1. tabula. Apbūves elementi Āraišu ainavā

Ēkas, sētas	Piezīmes
Āraišu viduslaiku pils drupas	Arheoloģijas piemineklis, 13. gs.; atrodas Āraišu ezerpils arheoloģiskajā parkā
Senās sabiedriskas nozīmes ēkas: baznīca, krogi, nabagmāja	Āraišu baznīca (13.–18. gs.) – arhitektūras piemineklis; Āžu krogs; nabagmāja. Vāveres krogs – arhitektūras piemineklis ?
Bijušās muižas ar funkcionāli saistīto ēku kompleksiem	Drabešu muiža (ēku komplekss); Dzirnnavas un dzirnnavnieka māja (19. gs. vidus) – arhitektūras piemineklis; Āraišu pastorāts (18.–19. gs.); Brušu pusmuiža – arhitektūras piemineklis
Vecsaimniecības – vismaz kopš 17. gs. (arhīvu materiāli)	Vizuāli izteiksmīgas sētas, ēku stāvolis dažāds, lielākoties nav saglabājies sākotnējais ēku komplekss. Tautas celtniecības paraugi
“Vecās” jaunsaimniecības	Veidojās agrārās reformas laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas 20. gs. 20.–30. g. Tautas celtniecības paraugi
Āraišu ezermitne – vairākas nozīmes	Apmetne 9.–10. gs.; arheoloģijas piemineklis; rekonstruēta 20. gs. 80.–90. gados; atrodas Āraišu ezerpils arheoloģiskajā parkā
20.–21. gs. jaunā apbūve – pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas; mainās dzīvesveids	Ēkas lielākoties kā dzīvotnes; viesu mājas; parka apmeklētāju centrs; Drabešu ciema plāns, ar plašu iespējamās apbūves spektru

tās gan atspoguļo *objekta-apkārtnes* ģenētisko saiti, gan sargā to.

Uzsākot Amatas novada teritorijas plānojuma izstrādi, īpaša uzmanība pievērsta kultūras pieminekļu individuālo aizsardzības zonu izpētei un plānošanai.²¹ Pēc iepazīšanās ar iesniegto aizsardzības joslu (zonu) projektu VKPAI²² lemj: *Āraišu muzejparka* teritorijā esošajiem arhitektūras pieminekļiem nenoteikt aizsardzības zonas, “jo to aizsardzību nodrošina visas teritorijas kultūras pieminekļa statuss”. Citiem vārdiem sakot, tiem noteiktas *nulles aizsargjoslas*. Tādējādi visas teritorijas *pieminekļa statuss* (likuma burta spēks) to padara par visu teritorijā esošo kultūras vērtību aizsargzonu. Iespējams, tieši šī divējādība ietekmē (vai nosaka) dažādus pārvaldības lēmumus.

Runājot par kultūras pieminekļu aizsardzību kā ideju, kā valsts politikas daļu, kā praksi,

vispirms jāmin Latvijas Republikas likums par kultūras pieminekļu aizsardzību²³ (pēdējā redakcija 2022. gadā), un jāpievērš uzmanība trīs pantiem (*turpmāk izcēlumi mani* – A. M.).

- 5. pantā noteikts, ka Nacionālā kultūras mantojuma pārvaldes *norādījumi* “par katra atsevišķa kultūras pieminekļa izmantošanu *ir saistoši attiecīgā kultūras pieminekļa īpašniekam* (valditājam)”.
- 10. pantā “Saimnieciskās darbības ierobežošana kultūras pieminekļos” noteikts, ka saimnieciskā un cita darbība “*atļauta tikai ar kultūras pieminekļa īpašnieka piekrišanu*”.
- 23. pants veltīts “kultūras pieminekļu aizsargzonām”; noteikts, ka “*zonas uzturēšanas režīmu nosaka Nacionālā kultūras mantojuma pārvalde*” un ka darbības tajās (būvniecība, zemes reljefa mākslīga pārveidošana, mežsaimnieciskā darbība u. c.) “*drikt veikt ar NKM pārvaldes atļauju*”.

²¹ Ušpelis 2013/2014.

²² VKPAI – Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija; kopš 2018. gada – Nacionālā kultūras mantojuma pārvalde, turpmāk – NKMP.

²³ Likums 1992.

Detalizētāk par darbībām kultūras pieminekļu aizsargjoslās runāts īpašos noteikumos.²⁴ Turpmāk atzīmēsim tikai to, kas kontekstā saturiski varētu attiekties uz *Āraišiem*.

Atsaucoties uz jaunākajiem noteikumiem. To 30. pants paredz, ka NKMP nosaka "saimnieciskās darbības ierobežojumus" pieminekļu aizsargzonās, ņemot vērā "vēsturiski nozīmīgo plānojumu un telpisko struktūru", "piemineklim atbilstošo vidi un ainavu", kā arī "nodrošinot vizuālo uztveri". Savukārt tālāk (35.1. p.) teikts: ja pieminekļa aizsargzonā paredzama tāda darbība, kas *ietekmē* iepriekš minētos raksturlielumus, tad pārvalde izsniedz atsevišķas atļaujas. Iespējams, ka noteikumos paredzētās darbības var skaidrot (un pielāgot) plašāk, attiecinot arī uz teritoriālajiem pieminekļiem, piemēram, uz visu *Āraišu muzejparka* teritoriju, ja to vienlaikus uzskata arī par aizsargzonu.

Atļauju izsniegšana ir viens no dabas un kultūras vērtību aizsardzības prakses stūrakmeņiem. Tas ir normēts, personalizēts, vertikāli organizēts process. Vienlaikus no atļauju izsniedzējiem tas prasa zināšanas ne tikai par tiesību normām, bet par dabu un vēsturi, par vietām, par cilvēka darbības ietekmēm, mijiedarbībām, to izpausmēm, iespējām tās paredzēt. Tā ir arī atbildība. Ideālā variantā, it sevišķi attiecībā uz teritoriāliem pieminekļiem (kā *Āraišos*) katrā atsevišķā gadījumā būtu nepieciešams kāds kopīgs, konceptuāls aizsardzības un pārvaldības plāns, uz kura pamata (dažādos laikos, dažādi cilvēki) var izsniegt atzinumus, atļaujas, vai arī noteikt aizliegumus kādām konkrētām darbībām. Būtībā tas atbilstu *nepārtrauktās plānošanas* idejai, kas paredz arī datu un informācijas regulāru uzkrāšanu, arī katra lēmuma pēcietekmes vērtēšanu. Tas praksē nozīmētu konkrētu vietu aizsardzības pārvaldību.

Par kultūras pieminekļu aizsardzības zonām rakstīts vēl citos Ministru kabineta noteikumos²⁵. Uzmanību piesaista to 13. sadaļa, kur teikts (231. p.) ka "valsts aizsargājamās kultūras pieminekļus *grafiski attēlo (izcēlums mans – A. M.)* teritorijas plānojumā [...]", un

tas nozīmē vien to, ka plānā tiek iezīmēta vispārpieņemtā kultūras pieminekļa zīme, pieminekļa nosaukums un numurs kopīgajā valsts sarakstā. Tas redzams arī Amatas novada teritorijas plānojumā.

Fakti 3

Kam pievērst uzmanību attiecībā uz Āraišiem:

Statuss

- Valsts nozīmes arhitektūras piemineklis.
- Aizsargzona.
- Aizsargzonas "uzturēšanas režīmu nosaka NKMP".

Darbības

- Aizliegta būvniecība, zemes reljefa mākslīga pārveidošana, mežsaimnieciskā darbība.
- Citas, nenosauktas darbības – kuru ietekme izpaužas telpiski.
- Nav minēta attieksme pret vēsturisko zemes īpašumu sadalīšanu.

Atļauju izsniegšana

- Personalizēta, uz iesniegumu pamata.
- Procesa iniciators – īpašnieks vai pārvaldītājs (konkrētais gadījums laikā un vietā).
- Potenciāli – daudziem īpašniekiem (kas dzīvo un nedzīvo *Āraišos*), dažādos laikos.

Uz ko attiecas noteikumi

- Uz visiem, kam ir īpašumi *Āraišu* arhitektūras pieminekļi.
- Uz pašvaldību – piemineklis (aizsargzonas izpratnē) kā aprobežojums teritorijas attīstības plānošanas procesos.

Piezīmes

- *Āraišu* arhitektūras pieminekļa teritorijā atrodas pašvaldībai piederošais muzejs, tūrisma objekts "Āraišu ezerpils arheoloģiskais parks" ar arheoloģijas pieminekļiem.

No minētajiem plānošanas noteikumiem izriet, ka ne īpaši aizsargājamās dabas teritorijas, ne kultūras pieminekļi (kā lielākas vai mazākas teritorijas) pašvaldību plānošanas praksē netiek uzskatīti par *funkcionālām zonām* (līdzīgi kā, piemēram, apbūves teritorijas

²⁴ Noteikumi 2003; Noteikumi 2021.

²⁵ Noteikumi 2013.

u. c.) teritorijas izmantošanas un attīstības kontekstā. Tomēr ideālā variantā gan aizsargājami dabas objekti, gan kultūras pieminekļi jau ar savu pastāvēšanu vien (specifiski mērķi un nosacījumi) ietekmē citus teritorijas izmantošanas veidus. Tam būtu jāatspoguļojas attīstības plānos un plānojumos.

“Drabešu ciems” Amatas novada teritorijas plānojumā

Amatas novada teritorijas plānojums²⁶ ietver arī ciemu – kā daudzfunkcionālu, blīvi apdzīvotu vietu – plānojumus. To starpā ir jau iepriekš pieminētais *Drabešu ciems*.

Vispirms daži vārdi par pašiem Drabešiem (arī – *Drabužiem, Drobužiem*), kas veidojās kopš 17. gs. blakus Āraišiem, kā muiža, ekonomiska vienība. Savu vārdu tā ieguva no īpašnieka uzvārda (rakstu avotos minēts Jans Drobišs – *Jan Drobisch*). Muižas centrs, kā arī daļa no kādreizējās muižas zemēm (tur ir 20. gs. jaunsaimniecības) ietilpst arhitektūras pieminekļa teritorijā. Muižām raksturīgais ēku komplekss Drabešos ir saglabājies, protams, ar vēlākajiem zaudējumiem un papildinājumiem, ar jaunbūvēm, kam bija jau citas funkcijas. Taču tas nebija *ciems* apdzīvotas vietas sapratnē.

Jāatgādina, ka vārdu “ciems” padomju varas gados lietoja citādā nozīmē. Sākumā, no 1940. līdz 1945. g. Latvijā vēl pastāvēja pagasti, bet 1945. g. reformā vēsturisko administratīvo vienību “pagasts” pārdēvēja par “ciema padomi”, līdz pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas pagasti atguva savas tiesības. Tātad tas nenozīmēja, ka Drabešos tajā laikā būtu bijis izbūvēts ciems kā apdzīvota vieta, – tā sauca vien pārvaldības struktūru.²⁷

Tādējādi jāatzīst, ka mūsu dienās plānotais *Drabešu ciems* ir jaunveidojums, kas paredz jauno apbūvi savulaik par *arhitektūras pieminekli* atzītajā teritorijā. Šāda simbioze var būtiski ietekmēt gan vietas kultūras vērtību aizsardzības centienus, gan jaunā attīstības mērķa īstenošanu, kas kopumā pauž pašvaldības intereses (iedzīvotāju vārdā).

Šajā situācijā rodas jautājums: kādā veidā pastāvošās tiesību normas varēja ietekmēt *Drabešu ciema* plānošanas procesu, tā teritorijas funkcionālo (apbūves) plānojumu. Atgādinājumam: Āraišu apkārtnē vienlaikus ir (1) teritoriāls arhitektūras pieminekļis un (2) aizsargzona citiem pieminekļiem vai objektiem.

Parasti par apbūvi runā visai abstrakti. Taču pastāvošie noteikumi²⁸ pieļauj plānojumos to diferencēt, nosakot pēc rakstura un izmantošanas funkcijām atšķirīgas *apbūves zonas*. Vienlaikus tas nozīmē, ka katrai no tām būs atšķirīgs vizuālais veidols, pastāvēs dažādi dzīves stili, izpaudīsies dažādas (varbūt ar kaimiņiem pretrunīgas) intereses. Ko tas varētu nozīmēt pašiem Drabešiem-Āraišiem – pašreiz varam tikai iztēloties.

Drabešu ciema teritorijā nodalītas šādas galvenās apbūves zonas: savrupmāju apbūves, mazstāvu dzīvojamās apbūves, publiskās apbūves teritorijas; kā arī lauksaimniecības teritorijas ciemu robežās (noteikumos netiek nošķirts tāds dalījums – lauki vispār un lauki ciema robežās).

Nosauktās *apbūves zonas* patiesībā ir tikai kodēti nosaukumi daudz plašākām apbūves iespējām, kas pieļauj dažāda apjoma, funkcionāli (un vizuāli) daudzveidīgu ēku būvi. Tādēļ jau plānošanas stadijā būtiski saprast, kā jaunā apbūve saskaņosies ar vēsturisko, kāds būs *kaimiņefekts* pret blakus esošo Āraišu centrālo vietu – *ezerpils arheoloģisko parku*.

Iepriekš minētie Ministru kabineta noteikumi satur pieļauto darbību (un zemes izmantošanas) uzskaitījumu *apbūves zonu* satvarā. To starpā atrodamas arī tās darbības, kas ir aizliegta Āraišu gadījumā, kā tas minēts iepriekšējās sadaļās apskatītajos likumos un noteikumos (derīgo izrakteņu iegūšana, rindu māju būvniecība, rūpniecība, atkritumu saimniecība – sk. iepriekš). Taču tās (darbības) ir vārdos apslēptas – kā *papildizmantošana* – un, neiedziļinoties noteikumu tekstos, tās kā maznozīmīgas var atstāt bez ievērības. Teiktais atgādina, ka praktiskajā dabas un kultūras pieminekļu aizsardzībā galvenā nozīme ir likumu un noteikumu *saturam* un tam, kā

²⁶ Amatas novads 2018.

²⁷ Teritoriālais iedalījums 1997.

²⁸ Noteikumi 2013.

tas izpaudisies konkrētās situācijās, konkrētās vietās (piem., Āraišos).

Īpaša uzmanība Drabešu ciema plānojumā pievēršama *lauksaimniecības zonai*. Sekojot noteikumiem, te var notikt visai intensīva teritorijas izmantošana, tajā skaitā kā *papildizmantošana* – rūpnieciskā apbūve, derīgo izrakteņu ieguve, atkritumu apsaimniekošanas un pārstrādes uzņēmumu apbūve, tehniskā apbūve, publiskā apbūve. Ja tas patiesi īstenojas, tad šajā ciema daļā izveidosies ainava, kas visai nosacīti atbilst tradicionālajiem priekšstatiem par *lauku ainavu*, kultūrainavu. Jautājums – par mērķiem, par izvēli.

Nevar noliegt, ka nākotnē valsts nozīmes arhitektūras pieminekļa teritorijā, visā Āraišu kultūrainavā, prognozējamās jaunas pārmaiņas. Atkal rodas jautājumi. Kā tās (pārmaiņas) ietekmēs *vēsturiskās apbūves* vērtību un nozīmi? Varbūt jāpaļaujas uz to, ka ārējo apstākļu nosacītās spontānās vai arī plānotās pārmaiņas ainavās ir neizbēgamas, kā tas vairākas reizes jau bijis Āraišos. Piemēram, agrārās reformas laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas, kad veidojās jaunsaimniecību areāli un ainava dažādojās, vai arī pagājušā gadsimta 80. gados lielā zemju meliorācijas projekta laikā, kad notika pretējais – ainava vienkāršojās. Būtībā mēs esam liecinieki tam, ka jau notiek jaunās, 21. gadsimta, Āraišu ainavas veidošanās.

Kopskats nākotnei

Kā redzējām, uz teritoriālo Āraišu muzejparka arhitektūras pieminekli, uz šo vienu konkrēto vietu (objektu), vienlaikus attiecināti atšķirīgi noteikumi (atbilstīgi katrai jomai, ko pārstāv *galvenais* likums), tā vienlaikus atrodas vairāku valsts institūciju pārraudzībā, bet kā *vieta* – pašvaldības teritorijā, kur pastāv savi noteikumi un attīstības plānošanas tradīcijas. Turklāt būtiski, ka pati *vieta* var būt nosaukta dažādos vārdos. Piem., “Āraišu arhitektūras piemineklis”, GNP “Āraišu zona”, “kultūrvēsturiskā zona”, “ainaviski nozīmīga teritorija”, “kultūrainava”, “kultūrvēsturiskā ainava”, tūrisma galamērķis. Visos gadījumos dabā, realitātē tā ir viena un tā pati *teritorija*, *vieta*, arī kā *tēls*, ja nesaistām ar kādām likumos noteiktajām robežām.

Likumos un noteikumos ietvertie nosacījumi (atļautais, aizliegtais, *izņemot* u. c.) atspoguļo katras nozares specifiku (principus, tradīcijas, terminoloģiju, arī noslēgtību savās kompetences robežās). Jāatzīst, ka dabas un kultūras mantojuma aizsardzības likumu un noteikumu saturu laika gaitā ietekmējušas ES²⁹ direktīvas, vadlīnijas, ieteikumi u. c., tādējādi arī mainot sākotnēji definētos aizsardzības mērķus.

Realitātē, konkrētās vietās – kā Āraišos – likumu un noteikumu vispārējie teksti projicējas uz konkrētu zemes īpašumu, it kā iegūst horizontālo dimensiju un ietekmē cilvēku dzīvi, pastāvot norādījumiem, aizliegumiem, ieteikumiem. Šī procesa analīzei varētu būtu plašāka nozīme dabas un kultūras mantojuma aizsardzībā un pārvaldībā.

Radies iespaids, ka dabas aizsardzības jomā galvenais uzsvars likts uz visaptverošu, detalizētu dažādu iespējamo, bet aizliegto vai regulējamo, cilvēka darbību saraksta izveidošanu. Taču – neizbēgami – tas nevar aptvert konkrēto situāciju nosacīto dažādību, arī jaunus vai citos vārdos nosauktos darbības veidus (kas nebija noteikumu rakstīšanas brīdī). Tādēļ vienlaikus pastāv *izņēmumu* un *atļauju* izsniegšanas gadījumu paralēlais saraksts, pieļaujot interpretācijas iespējas. Kopumā tas rada un uztur nenoteiktības situācijas.

Turpretim kultūras pieminekļu aizsardzības jomā vērojama cita aina. Proti, vispārējā veidā, likumā un noteikumos par cilvēku darbību (kā saimniecisko darbību) runāts ar augstu abstrakcijas pakāpi. Savukārt reālā pieminekļu aizsardzība balstās uz atļauju un norādījumu personalizētu izsniegšanu konkrētos gadījumos, konkrēto kultūras pieminekļu īpašniekiem vai pārvaldītājiem.

Likumsakarīgi rodas jautājums – vai iespējams Latvijā salāgot šīs divas sargāšanas sistēmas, ja ne vispār, tad vismaz attiecībā uz konkrētu vietu. Pētnieciskā limenī par to runāts jau sen³⁰, tomēr vien kā par vēlamību, neaizskarot likumu un noteikumu lomu. Vērojot sargāšanas praksi Latvijā mūsu dienās, ir pamats domāt, ka abu sistēmu salāgošana

²⁹ ES – Eiropas Savienība.

³⁰ Melluma 1998.

nenotiks uzreiz, arī ne tik drīz, vai vispār nenotiks, jo pastāv spēcīgi kavējošie faktori. Proti, tie saistāmi ar pastāvošo likumu radišanas praksi, ilgstošām *sargāšanas* tradīcijām (kopš 20. gs. sākuma), gan arī ar zinātniskajām atziņām, ar vērtību sistēmu – ne tikai profesionālajās aprindās, bet sabiedrībā kopumā. Turklāt iespējams, ka pastāvošās normatīvās, vertikāli organizētās dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības sistēmas savas iespējas mūsu dienās ir izsmēlušas.

Redzams, ka pašreiz sargāšanas praksē uzsvars likts uz cilvēku saimnieciskās darbības regulēšanu (aizliegumi, atļaujas), tādējādi it kā nodrošinot labvēlīgus nosacījumus aizsardzības mērķu īstenošanai. Taču cilvēkiem ir vēl cita loma dabas un kultūras vērtību saglabāšanā. Proti, ar savu dzīvesdarbību (ar un bez atļaujām) viņi uztur gan kultūras pieminekļus, gan par sargājamām atzītās dabas vērtības (piem., biotopus, pieminekļus), gan visu kopumu kultūrainavas veidolā. Kā zinām, tā laika gaitā mainās, veidojas, top, un katrai paaudzei var būt sava ainava, priekšstati par to, par vērtībām un nozīmēm. Tādā skatījumā atkārtoti uzsverama *aizsardzības* un *attīstības* savstarpējā saikne, kas ar grūtībām pakļaujas normēšanas tradīcijai.

Noslēgumā jāatzīst, ka, ejot mūsu valsts likumu un noteikumu lasīšanas ceļu un vienlaikus veroties Āraišu realitātē, izdevās labāk saprast pastāvošo sargāšanas (dabas, kultūras) pieeju, arī to, kā tā laika gaitā izpaudusies Āraišos. Tādēļ rodas jauni jautājumi, uz kuriem atkal nākas meklēt atbildes, ņemot vērā gan sargāšanas ideju attīstību pasaulē, gan sargāšanas pieredzi Latvijā, konkrēti dažādās vietās. Iespējams, tādā kontekstā būtu lietderīgi runāt par tradicionālo pieeju maiņu, izmantojot UNESCO konvencijā par vienoto (dabas un kultūras) mantojumu paustās idejas, ieteikumus. Mantojuma jēdziens dažādiem tiesiski normētiem aizsardzības nosacījumiem piešķir cilvēcisko dimensiju, jo *mantojums* nozīmē paaudžu saikni, arī pašreiz dzīvojošo paaudžu atbildību.

Mantojuma pieeja Latvijā pakāpeniski kļūst atpazīstamāka, un tā varētu padarīt dabas un kultūras vērtību aizsardzību (gan likumu un noteikumu veidā, gan vērtību skalā, gan ikdienas uztverē) atvērtāku, aptverošāku, cilvēciskāku. Kas nepieciešams, lai Latvijā varētu runāt par vienoto mantojumu tagadnes un nākotnes izteiksmē, saistībā ar attīstību, harmonizējot konkrētajās vietās pagātnē radīto vērtību saglabāšanas mērķus ar jauno attīstību, jau 21. gadsimtā. Tas attiecas arī uz Āraišiem.

VĒRES

- Aizsargjoslu likums (1997) Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis* (25.02.1997.), 56/57.
- Amatas novada teritorijas plānojums, 2014–2025 (2018) Pieejams: <https://www.amatASNovads.lv> (13.10.2019.).
- Amatas novada teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumi. Pieejams: [amatASNovads.lv/ uploads/..](https://www.amatASNovads.lv/uploads/..) (13.10.2019.).
- Apals, J. (2012) *Āraišu ezerpils: Rakstu izlase un draugu atmiņas*. Rīga.
- Āraišu muzejparka attīstības ģenerālskāme (1984) ZRA “Silava”. – Rokraksts.
- Bunkše, E. V. (1998) *Sirēnu balsis: Ģeogrāfija kā cilvēcīga erudīcija*. Rīga: Norden.
- Čekstere, I. (1983) Gaujas nacionālā parka etnogrāfiskās vērtības, to apzināšana un aizsardzība. *Mežsaimniecība un mežrūpniecība*, 6, 47–51.
- Eiropas ainavu konvencija (2000) *Latvijas Vēstnesis* (18.04.2007.), 63.
- Gaujas nacionālā parka ģenerālā shēma (1973) Apstiprināta ar Latvijas PSR Ministru Padomes 14.09.1973. lēmumu. – Rokraksts (krievu val.).
- Gaujas nacionālā parka Āraišu zonas attīstības galvenie virzieni* (1985) Autoru kolektīvs, vad. A. Melluma. Salaspils: ZRA “Silava”.
- Gaujas nacionālā parka likums (2011) Latvijas Republikas likums. Pieejams: likumi.lv/ta/id/192075-gaujas-nacionala-parka-likums (15.06.2020.).
- Gaujas nacionālā parka individuālie aizsardzības un izmantošanas noteikumi (2012) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 317 (02.05.2012.). Pieejams: <https://likumi.lv/247900-gaujas-nacionala-parka-individualie> (15.06.2020.).
- Gaujas Nacionālā parka dabas aizsardzības plāns* (1999) Sigulda: Gaujas Nacionālais parks.

- Konvencija par pasaules kultūras un dabas mantojuma aizsardzību (1972) UNESCO. *Latvijas Vēstnesis* (1997), 58/59.
- Kultūras pieminekļu uzskaites, aizsardzības, izmantošanas un restaurācijas noteikumi (2021) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 720 (26.10.2021.). *Latvijas Vēstnesis* (29.10.2021.), 210.
- Latvijas ainavas: Dabas stāsti pieaugušajiem* (2008). Latvijas Vides aizsardzības fonds.
- Latvijas PSR kultūras pieminekļu saraksts* (1969) Rīga.
- Latvijas PSR vēstures un kultūras pieminekļu saraksts* (1984). Rīga: Avots, 18–32.
- Melluma, A. (1983) Ainavas veidošana Āraišos: galvenie principi un pirmie rezultāti. *Mežsaimniecība un mežrūpniecība*, 6, 57–59.
- Melluma, A. (1998) Vienotais dabas un kultūras mantojums, un vizijās un praksē. *Latvijas Vēstnesis* (30.07.1998.).
- Melluma, A.; Stūre, I.; Zariņa, A. (2006) Ainavas kā mantojums: to izpētes un aizsardzības problēmas Latvijā. *LZA Vēstis*, A daļa, 6, 4–25.
- Noteikumi par kultūras pieminekļu uzskaiti, aizsardzību, izmantošanu, restaurāciju un vidi degradējoša objekta statusa piešķiršanu (2003) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 474. (26.08.2003.). Pieejami: likumi.lv (13.10.2019.).
- Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940–1941, 1944–1990): Zinātniska arhīvu rokasgrāmata* (1997) Rīga.
- Par kultūras pieminekļu aizsardzību (1992). Latvijas Republikas likums. Pieejams: likumi.lv/ta/id/72551-par-kultururas-piemineklu-aizsardzibu (12.03.2022.).
- Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām (1993). Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis* (25.03.1993.), 5.
- Par projektu (2019) Pieejams: <https://ainavudargumi.lv/par-projektu> (15.09.2020.).
- Ušpelis, O. (2013–2014) *Amatas novads: Valsts aizsargājamo pieminekļu individuālās aizsardzības zonas: 2013/2014*. Pieejams: amatasnovads.lv/wp-content/uploads/2013/01/Projekts.pdf (19.11.2018.).
- Vispārīgie teritorijas plānošanas, izmantošanas un apbūves noteikumi (2013) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 240. (30.04.2013.). Pieejams: likumi.lv/ta/id/256866-visparigie-teritorijas-planosanas-izmantosanas- (13.10.2018.).

Summary

Reflections on protection: the case of Āraiši

Protected places, such as sites of natural and cultural heritage, have been marked on the map of Latvia since the beginning of the 20th century. For several generations they have been publicly known as tourist attractions, or simply as beautiful and symbolic places, and their protection may seem self-evident.

However, it is only the visible part – the surface – which is, in fact, based on comprehensive government policy. In Latvia the protection of natural heritage and cultural heritage sites has traditionally been separated, each based on its own laws and regulations, with its own structure of governance. From the perspective of conservation practice, it is important to understand how the system works in specific places. This research draws on Āraiši, with a history of being protected for almost 50 years. The distinctive feature in this place is that the two different systems of laws and regulations overlap.

Since the 1970s, the surroundings of Āraiši are protected as a natural heritage site within the boundaries of the Gauja National Park (*the Āraiši area*), and since the 1980s – as the architectural monument titled *Āraiši Museum Park: from 13th to 20th century*. Its central place is the *Āraiši Lake Castle Archaeological Park* with a reconstructed lake settlement, which is both a cultural monument and a tourist attraction.

The article presents a comparative analysis of the case of Āraiši, simultaneously conducted from two perspectives. Firstly, the laws and regulations that reflect the government's intentions in an ideal scenario (*top-down approach*) were analyzed. Secondly, an analysis was made of what they mean in practice – i.e. in the reality of Āraiši (*bottom-up approach*). This approach is possible because Āraiši is a place of long-term research and observation for the author of the article, specifically in the context of its protection.

Key words: protection, natural and cultural heritage, laws and regulations, cultural landscape, planning.

Redakcijā saņemts 19.06.2022.